

YENİ ANAYASA TARTIŞMALARI VE SOSYAL HAKLAR

Hakan Sabri Çelikyay
Trakya Üniversitesi

ÖZET

1982 Anayasası'nda bugüne kadar yapılan birçok değişikliğe rağmen, "yeni anayasa" tartışmaları gündemdeki yerini korumaktadır. Yeni anayasa hazırlıklarında, temel hak ve özgürlükler rejimi içinde sosyal hakların statüsünün de önemli bir yer tutması beklenebilir. Zira, 1982 Anayasası'ndaki sosyal haklar ile ilgili hükümlerde yapılan değişiklikler, tatmin edici olmamıştır. Diğer taraftan, uluslararası hukukta sosyal haklar alanında yaşanan gelişmelerden, yeni anayasa hazırlığı çalışmalarında da yararlanılması gerekmektedir.

Bu bakış açısı ile çalışmada, ülkemizde farklı kurumlar tarafından hazırlanan anayasa taslaklarının sosyal haklar ile ilgili yaklaşımları genel olarak ve karşılaştırmalı biçimde ele alınmaktadır. Bu incelemenin neticesinde, anayasa taslaklarının, büyük ölçüde, 1982 Anayasası'ndan hareketle sosyal hakları düzenledikleri görülmektedir. Ancak, uygulamadan kaynaklanan sorunlara çözüm getirmeye çalışan ve uluslararası gelişmeleri dikkate alan, sosyal haklar açısından "yeni anayasa" taslakları da bulunduğu dikkat çekmektedir.

Anahtar Sözcükler: Sosyal Haklar, Yeni Anayasa Taslakları, 1982 Anayasası

ABSTRACT

Though there are many amendments since 1982, "new constitution" discussions are still keeping up to date. In the preparation of new constitution, the statue of social rights in the context of basic rights and freedoms regime must have an important place. Because, amendments on social rights rules in 1982 Constitution have been unsatisfying. On the other hand, new constitution preparations should benefit from developments on social rights in international area.

From this point of view, the aim of this paper is to discuss-generally and comparatively-the social right approaches of constitution drafts that are prepared by different institutions in Turkey. As a result of this analysis, generally, constitution drafts, settle social rights with reference to 1982 Constitution. Additions to these, there are "new constitution" drafts which catch attention with their concern on solution overtures to the problems during the implications and show regard to developments in international area.

Keywords: Social Rights, New Constitution Drafts, 1982 Constitution

GİRİŞ

1982 Anayasası'nda bugüne kadar yapılan birçok değişikliğe rağmen, “yeni anayasa” tartışmaları ülkemiz gündemindeki yerini korumaya devam etmektedir. Genel seçimlerin ardından oluşan parlamentonun temel gündem maddelerinden birini de “yeni anayasa” çalışmalarının oluşturacağı anlaşılmaktadır. Esasen, 1982 Anayasası'nda bugüne kadar yapılan değişikliklerin önemli bir bölümü, temel hak ve özgürlükler alanında yoğunlaştığı halde, her anayasa değişikliği paketinde temel hak ve özgürlüklerle ilgili hükümlerin gözden geçirilmesi, bu alandaki sorunların devam ettiğini göstermektedir. Ancak, temel hak ve özgürlükler alanındaki anayasa değişiklikleri, daha ziyade, klasik haklar olarak nitelendirilen kişisel ve siyasal haklarla ilgili hükümlerdeki yasakların kaldırılmasında yoğunlaşmaktadır. Sosyal haklar ile ilgili hükümlerde yapılan değişiklikler de aynı anlayışı yansıtan, özellikle, sendikal özgürlükler alanındaki yasakları hafifletmeye çalışan niteliktedir.

Oysa, sosyal hakların “yeni anayasa” tartışmalarında ele alınması sırasında, sadece mevcut anayasanın sosyal haklar ile ilgili hükümlerindeki yasakların ayıklanmasına ağırlık veren bir yaklaşım, sosyal hakların hayata geçirilmesi açısından yetersiz olacağı gibi, 1982 Anayasası ve uygulamasının sosyal haklar açısından yaşadığı sorunları da görmezden gelmek anlamını taşıyacaktır. Ayrıca, küreselleşme sürecinin sosyal devlet ve onun önemli bir aracı olan sosyal haklar üzerinde yarattığı tahribata rağmen, uluslararası hukukta sosyal hakların güçlendirilmesine yönelik gelişmeler bulunmaktadır ve bunların da yeni anayasa çalışmalarında dikkate alınması zorunludur.

Bu açıklamalar çerçevesinde, çalışmada, sosyal haklar ile ilgili teorik tartışmalar tekaranlamak yerine, ağırlıklı olarak, sosyal hakların yeni anayasa taslaklarında hangi yaklaşım- la ele alındığı üzerinde durulmaktadır.

I. 1982 ANAYASASI'NIN SOSYAL HAKLAR AÇISINDAN KISA EVRİMİ

1982 Anayasası'nın “sosyal ve ekonomik hak ve ödevler” bölümü, aynı konuları düzenleyen 1961 Anayasası'na kıyasla daha ayrıntılı hükümlere yer vermektedir. Örneğin, sendikal haklar 1961 Anayasası'nda oldukça kısa iki madde halinde düzenlenmiş iken, 1982 Anayasası'nda bunlar, oldukça ayrıntılı dört madde olarak düzenlenmiştir. Ancak, 1982 Anayasası'ndaki bu düzenlemelerin önemli bölümünü “yasaklar” ve “sınırlamalar” oluşturduğundan, ayrıntılı düzenlemenin sosyal hakların korunması ya da geliştirilmesi yönünde olumlu bir katkı sağlamadığı söylenebilir (Çelik, 2010: 313; Çelik, 2007: 85). Bu saptama, iki anayasanın sosyal haklar açısından da birbirinden ayrıldığını ortaya koymaktadır.

1982 Anayasası'nın “sosyal ve ekonomik hak ve ödevler” başlıklı bölümünü oluşturan 41-65. maddelerinde bazı sosyal haklara yer verildiği gibi, devlete sosyal ve ekonomik alanlarda görevler veren ve “program hüküm” şeklinde adlandırılan hükümlere de yer verilmektedir (Gözler; 2010: 77). Ancak, “hak” olarak ortaya konulsa da “konut hakkı” başlığını taşıyan 57. maddenin içeriğinde bir hak değil, devlete ödev yükleyen bir program hüküm yer almaktadır (Kaboğlu, 2010a: 44).

1982 Anayasası'nın sosyal haklarla ilgili hükümlerinde bugüne kadar bazı değişiklikler yapılmıştır. Bu değişiklikleri, bilinenlerin tekrarı niteliğinde de olsa, başlıklar halinde sıralamak, günümüzde ulaşılan noktanın tespiti açısından önemlidir (Tanör-Yüzbaşıoğlu, 2011: 41 vd; Eroğlu, 1997: 273; DİSK, 2009: 25-26). 1995 değişikliklerinde sendikal faaliyetlerle ilgili

yasakları düzenleyen 52. madde kaldırıldı. 53. maddede yapılan değişiklik ile kamu görevlilerine sendika kurma hakkı tanındı. Ancak, bu hakkın uzantısı olan “grev ve toplu sözleşme” hakkı yerine, kamu görevlilerine “toplular görüşme” hakkı tanınması, eleştiri konusu oldu. 1999 yılında 47. maddede yapılan değişiklik ile özelleştirme anayasal statüye bağlandı. Sosyal hakların hayata geçirilmesinde önemli bir araç olan kamu hizmetleri ile ilgili imtiyaz şartlaşma ve sözleşmelerinden doğan uyuşmazlıkların uluslararası tahkimle çözülmesine olanak sağlandı (md.125/1), Danıştay'ın bu konudaki “inceleme” yetkisi, “düşüncesini bildirmek” şeklinde zayıflatıldı (md.155/2). 2001 yılında yapılan değişiklik ile sosyal hakları da ilgilendiren, Anayasa'nın genel sınırlama hükmü olan 13. maddesi, bu niteliğinden arındırıldı ve temel hak ve özgürlüklerin kötüye kullanılmasını yasaklayan 14. madde iyileştirildi. Eşler arasında eşitlik ilkesi Anayasa'ya girdi (md.41/1). Sendika üyeliği sadece “işçiler” için değil, “çalışanlar” için tanımlandı. Ancak, sendika kurma hakkı geniş sınırlamalara bağlandı (md.51). Asgari ücretin tespitinde, çalışanların geçim şartlarının da dikkate alınması Anayasa hükmü haline geldi (md.55). Devletin iktisadi ve sosyal ödevlerinin sınırını çizen 65. maddede yer alan “ekonomik istikrarın korunması” ölçütü çıkartılarak, “bu görevlerin amaçlarına uygun öncelikler” ölçütü maddeye dahil edildi. 2004 yılındaki değişiklik ile “kanun önünde eşitlik” ilkesinin düzenlendiği 10. madde, sosyal haklar açısından önem taşıyan fiili eşitliği, kadın-erkek eşitliği ekseninde hayata geçirmek hususunda devlete pozitif görevler yükleyen bir hale getirildi. Türban yasağını çözümlenmek hedefiyle eşitlik ilkesi ile ilgili 10. maddede ve eğitim hakkı ile ilgili 42. maddede 2008 yılında yapılan değişiklikler, Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edildi. 2010 değişikliğinde ise eşitlik ilkesi ile ilgili 10. maddeye “Bu maksatla alınacak tedbirler eşitlik ilkesine aykırı olarak yorumlanamaz” ifadesi ile “Çocuklar, yaşlılar, özürlüler, harp ve vazife şehitlerinin dul ve yetimleri ile malul ve gaziler için alınacak tedbirler eşitlik ilkesine aykırı sayılmaz” hükmü eklendi. Böylece, “pozitif ayrımcılık” uygulamalarının anayasal dayanağı somutlaştırıldı. 41. maddeye yapılan ekleme ile de taraf olduğumuz Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Sözleşmesi'nden doğan yükümlülüklerimiz ana hatları ile “çocuk hakları” olarak Anayasa'ya girmiş oldu. Aynı pakette, 53. maddede yer alan “aynı işyerinde aynı dönem için birden fazla toplu iş sözleşmesi yapma” ve 54. maddede yer alan “siyasi amaçlı grev ve lokavt, dayanışma grev ve lokavt, genel grev ve lokavt, işyeri işgali, işi yavaşlatma, verimi düşürme” yasakları kaldırıldı. 53. maddede yapılan diğer bir değişiklik ile memurlar ve diğer kamu görevlilerine toplu sözleşme yapma hakkı tanındı; “toplular görüşme” nihayetinde “toplular sözleşme” haline getirildi. Ancak, bu düzenleme anayasal güvenceden yoksun bir halde bırakılarak, toplu sözleşme yapma hakkının kapsamı, istisnaları ve bu haktan yararlananları belirleme yetkisi tümüyle yasa koyucunun takdirine bırakıldı. Aynı şekilde, toplu sözleşme yapılması sırasında uyuşmazlık çıkması halinde, son sözü söyleme yetkisi Kamu Görevlileri Hakem Kurulu'na bırakıldı ve bu Kurulun oluşumu ile çalışma usul ve esaslarını düzenleme yetkisi, hiçbir anayasal güvenceye bağlanmadan, yasama organına verildi. 54. maddede yapılan değişiklik ile grev esnasında oluşan zarardan sendikayı sorumlu tutan düzenleme kaldırıldı. Keza, 51. maddede yapılan değişiklik ile de “aynı zamanda, aynı iş kohunda birden fazla sendikaya üye olma yasağı” Anayasa'dan çıkarıldı.

Ancak, anayasal düzeyde yaşanan bu değişimler, uyumlu bir bütün oluşturmaktan uzak olduğu gibi, değişikliklerin yasalara ve uygulamaya tam olarak yansıtılması ile ilgili bazı sorunlar halen sürmektedir (DİSK, 2009: 25, 26).

II. ULUSLARARASI HUKUKTA SOSYAL HAKLAR ALANINDAKİ GELİŞMELER

1982 Anayasası'nda sosyal haklar açısından bu değişiklikler yaşanırken, dünyada da sosyal haklar alanında önemli gelişmeler görülmektedir. Ancak, sosyal haklar alanındaki gelişmeler, küreselleşme sürecinin sosyal haklar üzerinde yarattığı tahribatla paralel biçimde gitmektedir. Gerçekten de, küreselleşme süreci, sosyal haklar alanında birçok yönden kayıplara neden olduğu için eleştirilmektedir (Çağlar, 2010a: 211 vd; Gülmez, 2009: 3 vd; Balkır, 2009: 234 vd; Özdek, 2011: 24 vd; Algan, 2011: 3-7). Ancak, diğer taraftan, uluslararası platformda, sosyal hakları güçlendirmeye yönelik çalışmalar da sürmektedir. Bunlardan, evrensel platformda hazırlanan Birleşmiş Milletler Ekonomik Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi (ESKHS) ile bölgesel düzlemde Avrupa Konseyi tarafından hazırlanan Avrupa Sosyal Şartı (ASS) üzerinde kısaca durulması yararlı olacaktır.

Bunlardan ESKHS'nin denetim mekanizmasını geliştirmeye yönelik olarak yürütülen çabalar dikkat çekici niteliktedir. Sözleşme'nin yürürlüğe girdiği 1976 yılından bu yana, denetim mekanizmasının etkisiz kaldığı, sosyal hakların ikinci plana itildiği, bu hakların hayata geçirilmesi konusunda devletlerin arasında büyük farklılıklar olduğu eleştirileri yoğun biçimde dile getirilmiştir. Bilindiği üzere, Sözleşme'nin 4. Bölümü'nde yer alan 16-25. maddelerinde, taraf devletlerin raporlama faaliyetlerine dayanan bir denetim mekanizması öngörülmüştür (Çağlar, 2008: 52 vd). Sözleşme'de kişisel ya da devletlerarası bir başvuru mekanizmasına yer verilmemiştir. Ancak, bir seçmeli protokol hazırlanarak, bireysel başvuru yolunun Sözleşme'nin denetim mekanizmasına dahil edilmesi çalışmaları başlatılmış (Eren, 2007: 350-352; Çağlar, 2008: 64 vd), nihayet 10 Aralık 2008 tarihinde BM Genel Kurulu, bahsi geçen seçmeli protokolü kabul etmiş, ancak protokol henüz yürürlüğe girmemiştir. Böylece, sosyal hakların denetimi konusunda önemli bir aşamaya gelindiğini söylemek mümkündür (Sağlam, 2010: 292). Bu gelişmenin, sosyal hakların dava edilebilirliği açısından ulusal mevzuat ve uygulamayı da etkilemesi beklenebilir.

Diğer taraftan, BM İnsan Hakları Komitesi ile Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi'nin genel yorumlarında, sosyal hakların somutlaştırılması yönünde önemli görülebilecek birçok karar alınmıştır. Bu yorum kararlarının yarattığı birikimden, yeni anayasa hazırlıkları sürecinde yararlanılması düşünülmelidir. Özellikle, “kadın-erkek eşitliğinin hayata geçirilmesi”, “çocuk hakları”, “ayrımcılık yasağı”, “azınlık hakları”, “konut hakkı”, “engelli hakları”, “yaşlı hakları”, “eğitim hakkı”, “yeterli beslenme hakkı”, “sağlık hakkı”, “su hakkı”, “çalışma hakkı” gibi bir kısmı yeni nitelikte olan sosyal hakları somutlaştıran yorum kararları (Uyar, 2006: 7-9, 36-40, 40-45, 61-65, 92-103, 151-165, 165-177, 177-185, 203-215, 215-236, 236-264, 264-287, 287-301, 324-344), önemli bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır.

Avrupa Konseyi tarafından hazırlanan ve 19 sosyal hakkı güvence altına alan ASS, 1961 yılında yürürlüğe girdikten sonra 1988 yılında hazırlanan ve 1992 yılında yürürlüğe giren bir protokolle 4 yeni hakkı bünyesine dahil etmiştir. Bunlar; “cinsiyete dayalı ayrımcılığın önlenmesi”, “bilgi alma ve danışılma”, “çalışma koşullarının ve iş ortamının iyileştirilmesi” ve “yaşlıların korunması” haklarıdır. 1996 yılında kabul edilen ve 1999 yılında yürürlüğe giren Gözden Geçirilmiş ASS ise 31 haktan oluşan ayrıntılı bir sosyal haklar listesine yer vermiştir (Kaboğlu, 2010b: 304). ASS, üye ülkelere belirli maddeleri seçmeli onaylama

olanağı tanımaktadır. Şartı onaylayan ülkelerin dokuz temel maddeden en az altısını ve bu zorunlu maddeler dahil toplam en az 16 maddeyi veya numaralandırılmış fıkralardan altmış üçünü kabul etmeleri beklenmektedir (Akıllıoğlu, 2010: 240-244; Çelik, 2010: 285-286; Çağlar, 2009a: 63; Kalabalık, 2009: 94-96; Algan, 2007: 212-217; Bulut, 2009: 80; Reisoğlu, 2001: 208-212; Eren, 2007: 610-615). Gözden Geçirilmiş ASS, sosyal haklar alanını genişletmiş olmakla beraber, özellikle yargısal bir denetim mekanizması oluşturulmaması nedeniyle, eleştirilmektedir (Algan, 2007: 222-224). Bilindiği üzere, ASS, denetim mekanizması olarak rapor verme ve toplu şikâyet yöntemlerine yer vermektedir (Akıllıoğlu, 2010: 245; Algan, 2007, 217-222; Bulut, 2009: 81-82; Reisoğlu, 2001: 212-214; Eren, 2007: 615-626).

Sosyal haklar alanında yaşanan bu gelişmeler, doktrinde ve anayasalarda insan haklarının değişik açılardan sınıflandırılmasına yönelik bakış açısını da etkilemektedir. Klasik üç kuşak hak anlayışı aşılmakta, birinci, ikinci ve üçüncü kuşak hakların insanca bir yaşamın sürdürülmesi için gerekli ve hepsinin birbirine bağımlı olduğu vurgulanmaktadır (Donnelly, 1995: 8 vd). Gerçekten de, bunlardan birinin eksikliği ya da ihlal edilmesi, diğerlerini de olumsuz yönde etkilemektedir. Bu açıdan bakıldığında, insan hakları arasında bir hiyerarşi ya da önem sıralaması bulunmadığının altı çizilmelidir. “İnsan haklarının bütünlüğü” anlayışını yansıtan bu açıklamaların anayasal düzeyde ifade edilmesi, özellikle sosyal haklara yönelik olumsuz bakış açısının giderilmesinde önemli bir rol oynayacaktır. BM Genel Kurulu'nun 16.12.1977 tarih ve 32/130 sayılı kararında da insan haklarının birbirine bağlı ve bölünmez olduğu, kişisel, siyasal, ekonomik, sosyal ve kültürel hakların tümüne, koruma, uygulama ve geliştirme bakımından eşit özen gösterilmesi gerektiği vurgulanmaktadır (Batum, 2010: 325). Keza, 1993 yılında kabul edilen Viyana Bildirgesi ve Eylem Planı'nda da tüm insan haklarının evrensel, bölünmez, karşılıklı bağımlı ve birbirlerine bağlı oldukları ifade edilmiş; uluslararası toplumun bu haklara küresel olarak adil ve eşit bir tarzda, aynı temelde ve aynı vurguyla muamele etmesi gerektiği ilan edilmiş; aynı ilkeler başka uluslararası belgelerde de tekrarlanmıştır (Algan, 2007: 73-74; DİSK, 2009: 43).

III. SOSYAL HAKLAR AÇISINDAN ANAYASAL SORUNLAR VE YENİ ANAYASA İÇİN GENEL PERSPEKTİFLER

1982 Anayasası'nda sosyal haklar alanında yapılan değişiklikler genel olarak değerlendirildiğinde; ilk olarak, ekonomik alanda özelleştirmenin önünü açan düzenlemeler dikkat çekmektedir. Sosyal hakların hayata geçirilmesi, çoğunlukla devletin ekonomik hayata müdahalesini gerektirdiğinden, özelleştirme politikalarının önünü açan anayasal düzenlemelerin sosyal haklar açısından bir kazanç olduğunu ileri sürmek güçtür. Kamu hizmetlerinin özel sektör tarafından görülmesine olanak sağlayan düzenlemeler de aynı açıdan eleştiriye açıktır. Kamu hizmeti alanının uluslararası sermayeye açılması ve bu alanda çıkabilecek uyuşmazlıklarda ulusal yargı organlarının yetkisinin devre dışı bırakılarak, uluslararası tahkime başvurulmasına olanak sağlanması “küreselleşmenin” anayasal düzlemde kamu hizmeti ve sosyal haklar aleyhine yer bulduğunu ortaya koymaktadır.

Bugüne kadar yapılan anayasa değişikliklerini, sosyal haklar açısından, ana hatlarıyla birkaç başlık altında toplamak mümkündür. Bunlardan ilkinin, Anayasa'nın orijinal metninde yer alan yasakları ve sınırlamaları azaltıcı yöndeki değişiklikler oluşturmaktadır. Yukarıda değinilen sendikal haklar ile ilgili değişiklikler, buna örnek olarak verilebilir. Ancak, bu

alanlardaki tüm sorunların çözüldüğünü ileri sürmek mümkün değildir. Sendikal haklarla ilgili ILO denetim organlarının ve İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi'nin kararları ile ASŞ dikkate alındığında, halen sorunlu olarak görülebilecek anayasal kurallar bulunmaktadır (Çelik, 2010: 319-320; Algan, 2007: 291 vd). Anayasa'nın 13. maddesindeki genel sınırlama kuralını değiştiren düzenleme de sosyal hakların sınırlanması açısından olumlu bir gelişme olmakla beraber, bu alanda başka sorunların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Somutlaştırmak gerekirse, 2001 Anayasa değişikliği ile 51. maddede yapılan düzenlemeler sendika kurma hakkının, bazı nitelikli yasa kayıtlarına bağlı olarak sınırlanmasına imkân sağlamıştır. Ancak, bu sınırlama nedenleri, daha ziyade sendikal faaliyetlerin sınırlanmasında kullanılacak nitelikte olup, sendika kurma hakkı için aşırı niteliktedir (Kaboğlu, 2002: 477; Bahçeci, 2004: 177). Sosyal haklar bakımından 1982 Anayasası'nda oluşan sınırlandırma tablosunu şu şekilde okumak mümkündür. Çalışma (md.49) ve dinlenme (md.50) hakları için bir sınırlandırma nedenine yer verilmemiştir. Sendika kurma hakkı için ise nitelikli yasa kaydını gerektiren sınırlama rejimi bulunmaktadır. Toplu iş sözleşmesi hakkını düzenleyen 53. madde, bazı anayasal sınırlara yer vermektedir. Grev hakkını düzenleyen 54. maddede basit yasa kaydına ve bazı anayasal sınırlara yer verilmektedir (Bahçeci, 2004: 179; Bulut: 2009: 97, Algan, 2007: 279-280). Kısacası, sosyal haklar ile ilgili maddelerdeki sınırlama nedenlerinde ve yasaklarda özgürleştirici yönde değişiklikler yapılmış ise de, bunlar yeterli değildir (DİSK, 2009: 26).

Anayasa'nın sosyal haklar ile ilgili hükümlerinde yapılan değişikliklerde dikkat çeken bir diğer husus, devlete görev yükleyen program hükümlerde yeni vurgular yapan ifadelere yer verilmesidir. Asgari ücretin tespitinde çalışanların geçim şartlarının da dikkate alınması (md.55), bu yönde bir değişiklik olarak görülebilir. Bunlar arasında en çok dikkat çeken “*sosyal ve ekonomik hakların sınırı*” başlığını taşıyan 65. maddede yapılan değişiklikle maddenin “*devletin iktisadi ve sosyal ödevlerinin sınırları*” başlığını alması ve maddeye yeni ölçütler ilave edilmesidir (Tiryaki, 2008: 260 vd). Bu bağlamda, sosyal haklar başlıklı bölümde yer almamakla beraber, “*devletin temel amaç ve görevleri*” başlığını taşıyan 5. madde, sosyal hakların hayata geçirilmesi bakımından taşıdığı önem açısından, üzerinde durulması gereken bir diğer program hükümdür.

Anayasa'nın 10. maddesinde yer alan “*kanun önünde eşitlik*” ilkesinde yapılan değişiklikler de sosyal haklar açısından önem taşımaktadır. Belirtmek gerekir ki, “eşitlik” Anayasa'nın “*Genel Esaslar*” kısmında yer almakla beraber, aynı zamanda bir hak olarak algılanmaktadır. Bu hakkın uygulamaya geçirilmesinde sadece kanun önünde eşitlik ilkesi değil, “ayrımcılık yasağı” ve “pozitif ayrımcılık yükümlülüğü” de dikkate alınmakta, böylece sosyal hakların temelini oluşturan fiili eşitliğe yaklaşma hedefi ön plana çıkmaktadır.

1982 Anayasası'nda insan hakları alanında yapılan iyileştirmeler büyük ölçüde klasik haklar alanında yoğunlaşmaktadır. Sosyal haklar ile ilgili iyileştirmeler ise daha ziyade negatif statü hakkı olma yönü ağır basan sendikal haklardaki yasakların azaltılmasından ibarettir. Esasen, ülkemizde insan hakları ihlalleri, büyük ölçüde klasik haklar üzerinden algılanmaktadır. Devletin sosyal haklar ile ilgili görevlerini ihmal etmesinden kaynaklanan sorunların insan hakkı ihlali olarak algılanmaması, bu alandaki temel sorunlardan biridir. Oysa, insan haklarının bir bütün olduğu düşünüldüğünde, bir alanda yapılacak iyileştirmelerin sorunun çözümünde yetersiz kalacağı açıktır.

Sosyal hakların yeni anayasadaki statüsünün belirlenmesinde sadece 1982 Anayasası'nın mevcut halinden kaynaklanan sorunları giderme hedefiyle hareket edilmesi de yeterli değildir. Bu bağlamda, sosyal hakların hayata geçirilmesini sağlayacak yeni düzenlemelere yer verilmesi düşünülebilir. Gerçekten de, yukarıda değinildiği üzere, sosyal haklar ile ilgili uluslararası sözleşmelerde, bu yönde gelişmeler bulunmaktadır. Ayrıca, insan haklarının dinamik yapısı, sosyal haklar alanına da yansımakta, yeni sosyal hak türleri uluslararası hukukta ve yeni hazırlanan anayasalarda yer almaktadır. “Yeni anayasa”, Türkiye'nin sadece bugünü değil, geleceğini de düzenleyeceğinden, sosyal haklar alanındaki gelişmelere kayıtsız kalınması kabul edilemez.

IV. YENİ ANAYASA TASLAKLARININ SOSYAL HAKLAR PERSPEKTİFİNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ

Yeni anayasa arayışlarında, bugüne kadar değişik toplum kesimleri tarafından hazırlanan anayasa taslaklarının da bir hareket noktası oluşturması beklenebilir. Bu bağlamda, çalışmayı sınırlı tutmak amacıyla, aşağıda sadece TÜSAİD 1992, TOBB 2000, TBB 2001, TBB 2007 ve ÖZBUDUN 2007 anayasa taslaklarının sosyal haklar yaklaşımı ana hatlarıyla ve karşılaştırmalı olarak ele alınacaktır¹. Yeni anayasa arayışları ile ilgili başka çalışmalar da bulunmakla beraber, çalışmamızda bu taslakların incelenmesinin nedeni, tümünün yeni bir anayasa metni taslağına yer vermiş olmalarıdır. Ancak, yeni bir anayasa metni taslağı ile ortaya çıkmamakla beraber, başta DİSK öncülüğünde 2009 yılında hazırlanan ve “Özgürlükçü, Eşitlikçi, Demokratik ve Sosyal Bir Anayasa İçin Temel İlkeler (Anayasa Raporu)”² başlıklı belge ile diğer bazı yeni anayasa çalışmalarına da yeri geldikçe değinilecektir. Çalışmaya esas alınan anayasa taslaklarının ortak yönü, “yeni anayasa” yaklaşımı ile ortaya çıkmalarına rağmen, büyük ölçüde 1982 Anayasası'nı hareket noktası olarak almalarıdır (Şahin, 2010: 28 vd). Bu yaklaşım tarzı, yeni anayasa arayışlarının ne kadar “yeni” olduğu sorusunu akla getirmekle beraber (DİSK, 2009: 27-29; 48-49), bu husus, ayrı bir çalışma konusu olduğundan, burada sadece işaret etmekle yetinilmiştir.

A. İnsan Haklarının Bütünlüğü

İncelenen taslaklardan sadece TBB 2001 ve TBB 2007 taslaklarında bu konuda bir hüküm yer almaktadır. TBB 2001 taslağının “*temel hak ve özgürlüklerin bölünmezliği*” başlığını taşıyan 13. maddesinde “*Temel hak ve özgürlükler hukuksal yönden birbirini tamamlayan bir bütün oluşturur*” ifadesi yer almaktadır. TBB 2007 taslağında ise aynı başlık altında “*Temel hak ve özgürlükler onurlu ve insanca bir yaşamın vazgeçilmez unsurları olarak bir bütün oluşturur. Devlet her bir temel hak ve özgürlüğün korunmasını ve gerçekleştirilmesini*

¹ Bahsi geçen ve bu çalışmada yararlanılan 5 anayasa taslağından TÜSAİD 1992 Taslağı için bkz. TBMM Başkanlığı “TBMM Başkanlığına Bazı Kurum ve Kuruluşlarca Verilmiş ve Ayrıca TBMM'deki Siyasi Partilerin Anayasa Değişikliğine İlişkin Hazırlık çalışmaları ve Taslak Metinler”, Ankara, 1993; TOBB 2000 Taslağı için bkz. Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Önerisi, Anayasa 2000, Nisan 2000, TOBB, Yayın No: Genel 357, BÖM 58, Afşaroğlu Matbaası, Ankara, 2000; TBB 2001 Taslağı için bkz. Türkiye Barolar Birliği, Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Önerisi (Gerekçeli), 2001, TBB Yayın No: 14, Şen Matbaa, 3. Baskı, Ankara, 2002; TBB 2007 Taslağı için bkz. Türkiye Barolar Birliği, Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Önerisi (Geliştirilmiş ve Gerekçeli Yeni Metin), Kasım 2007, TBB Yayın No: 131, Kanunlar Dizisi. 4, Şen Matbaa, 2. Baskı, Ankara, 2007; ÖZBUDUN 2007 Taslağı için bkz. “Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Önerisi”, Legal Hukuk Dergisi, Ekim 2007, Yıl:5, Sayı: 58, s.3177-3272. Bu taslak için ayrıca bkz. http://www.haber7.com/haberphp?haber_id=268304.

² DİSK 2009 Anayasa Raporu için bkz. http://www.disk.org.tr/content_images/DiSKanayasa.pdf

sağlamakla yükümlüdür” hükmü bulunmaktadır (md.13). Bu düzenleme, bir yandan insan onurunun dokunulmazlığını insan haklarının bütünlüğü ilkesi ile kaynaştırmakta, diğer yandan da insan haklarının hayata geçirilmesinde devlete pozitif yükümlülükler getirmektedir ve bu nedenle olumlu karşılanmalıdır. Ancak, sosyal hakların devlete olumlu edimde bulunma yükümlülüğü getirmesi, bunların anayasal düzeyde tanınmasının yanında, bütçeden kaynak ayrılmasını da gerektirmektedir. Sosyal hakların bu özelliği, onların “aşamalı” gerçekleştirilen haklar olmasını da beraberinde getirmektedir (DİSK, 2009: 44-45). ÖZBUDUN 2007 taslağında sosyal hakların bu özelliğinin görmezden gelinmesi, insan haklarının bütünlüğü ilkesini ihlal edici niteliktedir (Kaboğlu, 2008: 61, 64). ÖZBUDUN 2007 taslağında din özgürlüğü ile ilgili sorunlara çözüm bulma arayışı ön plana çıktığından ve adeta bu özgürlük ayrıcalıklı olarak ele alındığından, bu yaklaşım biçiminin de insan haklarının bütünlüğü açısından sorunlu olduğu söylenebilir (Kaboğlu, 2008: 63).

B. Eşitlik

2004 ve 2010 yıllarında yapılan değişiklikler ile “pozitif ayrımcılık” anlayışına dayanak teşkil eden düzenlemelere Anayasa’da yer verilmiş olmakla beraber, özellikle kadın-erkek eşitliğini hayata geçmesini sağlayacak somut düzenlemeler Anayasa’da bulunmamaktadır. Dolayısıyla, bu noktada önemli olan, sadece devlete direktif veren düzenlemelere yer vermek değil, eşitliği gerçek anlamda hayata geçirmektir (Uygun, 2008: 330). TÜSİAD 1992, TOBB 2000 (md.10), TBB 2001 (md.11) taslaklarının eşitlik ile ilgili hükümleri, genel olarak, mevcut anayasal düzenlemenin tekrarı niteliğindedir (Şahin 2010: 135). Aynı yaklaşım tarzı ÖZBUDUN 2007 taslağında da mevcuttur. Bu taslağın eşitlik ilkesinin düzenlendiği 9/3. maddesinde kadınların, çocuklar, yaşlılar ve engelliler ile birlikte “özel surette korunmaya muhtaç kesim” olarak görülmesi ve 2004 değişikliği ile Anayasa’ya giren ifadeye yer verilmemesi eleştiriyeye açıktır. Gerçekten de, kadınları, erkeklerle eşit haklara sahip yurttaşlar olarak tanımlamak yerine, engelliler ile aynı kategoride değerlendirmenin kabulü mümkün değildir (Uygun, 2008: 330; Bakırcı, 2009: 369-370, Batum, 2010: 268). Bu nedenle, ÖZBUDUN 2007 taslağının eşitlik ilkesi ile ilgili düzenlemesine yapılan eleştirileri “polemiksel” nitelikte görmek (Yazıcı, 2009: 179) haksız bir değerlendirmedir. Kadın haklarının ayrı bir maddede geniş bir biçimde düzenlenmesi, eşitlik ile ilgili maddeye BM Kadınlara Yönelik Her Türlü Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Sözleşmesi’nde öngörüldüğü gibi, kadınlar için geçici özel önlemler alınması konusunda devlete yükümlülük getiren bir hüküm eklenmesi düşünülebilir. AB Temel Haklar Şartı’nın 23. maddesi de yol gösterici olabilir: “*Eşitlik ilkesi, eksik temsil edilen cinsiyet lehine olan tedbirlerin muhafazasını veya kabul edilmesini engellemez*”.

Bu açıklamalar ışığında, yeni anayasada eşitlik ilkesinin “fiili eşitlik” esas alınacak şekilde düzenlenmesi ve “pozitif ayrımcılığın” anayasada yer alması zorunludur (DİSK, 2009: 32). Bu bağlamda, TBB 2007 taslağının 11/3. maddesi, kadın-erkek eşitliği ilkesinin hayata geçirilmesi bakımından somut bir düzenlemeye yer vermesi açısından dikkat çekmektedir: “*Üyeleri, atama veya seçimle belirlenen tüm kamusal organların oluşturulmasında, ilgili kurumun niteliğine uygun düştüğü ölçüde, kadınların ve erkeklerin eşit temsil ilkesi öncelikle gözetilir*”. Bu taslağın diğer maddelerinde de bazı kurumlar bakımından bu ilkenin hangi oranlarda uygulanacağı belirtilmiş olup (Batum, 2010: 351-352), eşitlik ile ilgili anılan düzenleme, özel olarak belirtilmeyen kurumlar için dikkate alınacak bir genel hüküm niteliğini

taşımaktadır (Uygun, 2008: 331-332). Kanaatimizce, TBB 2007 taslağında yer alan tarzda bir kota düzenlemesinin yeni anayasada yer alması, gerçek anlamda kadın-erkek eşitliğinin hayata geçmesinde önemli bir adım olacak (Gören, 1999: 317 vd), eşitlik ilkesi ile ilgili hüküm, devlete direktif veren bir temenniden ibaret olmaktan kurtulacaktır.

Eşitlik ilkesi çerçevesinde ayrımcılık yasağının da yeni anayasada ifadesini bulması yararlı olacaktır. 1982 Anayasası’nın 10/1. maddesi, sınırlayıcı olmayan bir sayımla, ayrımcılık teşkil edebilecek nedenleri sıralamıştır. İncelenen anayasa taslaklarında da benzer bir yaklaşım görülmektedir. Engellilik ve cinsel yönelim gibi nedenlerin de ayrımcılık yasağı ile ilgili hükümde sayılması, ayrımcılığa uğrama potansiyeli yüksek olan bu gruplar açısından önem taşımaktadır. Bu hususlar, DİSK öncülüğünde hazırlanan Anayasa Raporu’nda da vurgulanmaktadır (DİSK, 2009: 32). Ancak, taslakların hiçbirinde bu yönde bir düzenleme bulunmamaktadır. ÖZBUDUN 2007 taslağında (md.9/3) eşitlik ilkesi düzenlenirken, özel olarak korunması düşünülenler arasında çocuklar da sayılmış ve bunlar için alınacak tedbirlerin eşitlik ilkesine aykırı olarak yorumlanamayacağı ifade edilmiştir. Oysa, çocuklar fiziksel, biyolojik, psikolojik olarak yetişkinlerden ayrı bir grup olup, çocuk haklarının ayrı hukuksal düzenlemelerle korunması gerekir. Olsa olsa, çocuklar içinde belli bir grubun (örneğin engelli çocukların) özel olarak korunmasına yönelik tedbirler açısından böyle bir hüküm düşünülebilir. Esasen, günümüzde çocukların korunması düşüncesi, yerini çocuk haklarının korunmasına bırakmakta olup, ÖZBUDUN 2007 taslağındaki bu düzenleme çağdaş anlayışla uyumlu değildir. Taslağın anılan hükmüne, yaşa dayalı ayrımcılık yasağının eklenmesi daha isabetli olacaktır (Bakırcı, 2009: 369). Benzer bir öneri CHP tarafından kamuoyuna açıklanan “CHP’nin Yeni Anayasa’ya Dair Görüşleri” başlıklı metinde de yer almaktadır. TÜSİAD tarafından kamuoyuna sunulan “Çağdaş Bir Anayasanın Önkoşul, İlke ve Kurumları-TÜSİAD Anayasa Platformu Belgesi” başlıklı metinde de eşitlik ilkesinin özellikle kadınlar açısından yaşama geçirilmesi hedefine vurgu yapılmaktadır. Aynı kurum tarafından kamuoyuna açıklanan “Yeni Anayasa Yuvarlak Masa Toplantıları Dizisi: Yeni Anayasanın Beş Temel Boyutu” başlıklı çalışmada da eşitlik ilkesine ve ayrımcılık yasağına özel bir önem verildiği görülmektedir (TÜSİAD, 2011: 17).

Eşitlik ilkesinin sosyal haklar açısından önemli bir görünümünün de fırsat eşitliği olduğu dikkate alınmalı, fırsat eşitliğinin sağlanmasının sosyal devletin başlıca amaçlarından biri olduğu hatırlanmalı (DİSK, 2009: 43), bu anlayış yeni anayasanın sosyal haklar rejimine yansımalıdır.

C. Sosyal Hakların Asgari Düzeylerinin Belirlenmesi

Küreselleşme sürecinin sosyal haklar üzerindeki olumsuz etkileri sürerken, bir yanda da bu hakların somutlaşmasını sağlayacak yeni düzenlemeler üzerinde durulmaya başlanmış, sosyal hakların zorunlu asgari düzeylerinin belirlenmesi çabaları yoğunlaşmıştır. Bu çabalar, sosyal hakların aşamalı gerçekleştirilmesi (Gülmez, 2009: 11) anlayışı ile de uyumludur.

Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi’nin 19 Ocak 2000 tarihli ve 3 sayılı kararında da beslenme, barınma, giyim ve sağlık hizmetleri alanlarında zor koşullarda yaşayanların gereksinimlerini minimum düzeyde karşılayacak hakların güvence altına alınması için üye devletlere tavsiyede bulunmaktadır. Bu noktada önem taşıyan, tavsiye kararında sayılan hakların ulusal mevzuatta sadece tanınması değil, bunların yerine getirilmesi zorunlu düzeylerinin de

belirlenmesidir. Bu tavsiye kararı dikkate alınarak en azından bazı sosyal haklar için bunları minimum düzeyde karşılayacak somutlaştırıcı düzenlemelere yeni anayasada yer verilmesi, sosyal hakların hayata geçirilmesi açısından yararlı olacaktır (Uygun, 2008: 343-344). Keza, BM Ekonomik ve Sosyal Haklar Komitesi'nin 2000 yılında verdiği 14 sayılı Erişilebilir En Yüksek Düzeyde Sağlık Standartları Tavsiye Kararı'nda, gelişme düzeyi ne olursa olsun, Sözleşme'ye taraf tüm devletlerin bazı temel sağlık hizmetlerini derhal yerine getirmekle yükümlü oldukları vurgulanmaktadır (Bakırcı, 2009: 368). Böylece, sosyal hakların tümü için geçerli bir "aşamalı gerçekleştirme" yükümlülüğünden söz etmenin mümkün olmadığını altı çizilmektedir (Gülmez, 2009: 11; DİSK, 2009, 49).

1982 Anayasası'nda, ilköğretimin zorunlu ve parasız olması şeklinde bir düzenlemeye yer verilerek (md.42/5), sadece eğitim hakkı bağlamında bir zorunlu asgari düzey belirtilmiştir. Bu düzenlemeyi, sosyal hakların dava edilebilirliğine sınırlı bir örnek olarak görmek de mümkündür. 1982 Anayasası'nın sosyal haklar ile ilgili diğer hükümlerinde bu tarz zorunlu asgari düzey belirleyen hükümlere yer verilmediğinden, bu haklar büyük ölçüde hayata geçirilememiş, sosyal hakların temel hak kimliği zedelenmiştir.

İncelediğimiz tasarlarda, ilköğretimin zorunlu ve parasız olması yönündeki mevcut anayasal düzenlemenin tekrar edildiğini, sadece bunun süresinin farklı biçimde düzenlendiğini görmekteyiz (Şahin, 2010: 290 vd.). TBB 2007 taslağında ise anaokulu ve orta öğretimin de herkese açık ve kamuya ait kurumlarda parasız olduğuna dair bir hükme yer verilerek, eğitim hakkının zorunlu asgari düzeyini genişletici bir düzenleme yapılmıştır (md.70). Aynı taslağın 65. maddesinde, "yurttaşlar temel sağlık hizmetlerinden yoksun bırakılmaz" hükmüne yer verilerek sağlık hakkının asgari düzeyi; 62. maddesinde "kendi kontrolü dışında geçim olanaklarını yitiren kişiler asgari düzeyde bir gelirden yoksun bırakılmaz. Yurttaşlara sağlanması gereken asgari sosyal güvenlik standartları kanunla düzenlenir" hükmüne yer verilerek sosyal güvenlik hakkının asgari düzeyi; 66. maddesinde "hiç kimse yaşamını sürdürmesi için gerekli barınacak bir yerden yoksun bırakılmaz. Bu hakkın gerçekleştirilmesi için yerel yönetimlerin üstleneceği yükümlülükler kanunla belirlenir" hükmüne yer verilerek konut hakkının asgari düzeyi belirlenmeye çalışılmıştır.

D. Devletin İktisadi ve Sosyal Ödevlerinin Sınırları ve Sosyal Hakların Dava Edilebilirliği

Gerek 1961 Anayasası (md.53), gerekse 1982 Anayasası (md.65), sosyal hakların düzenlendiği bölümlerinde, devletin bu haklardan kaynaklanan yükümlülüklerinin sınırını belirleyen bir hükme yer vermiştir. Bu hükümler, sosyal hakların gerçekleşmesi ile devletin mali olanakları arasında bir denge oluşturmaya çalışmaktadır. 1982 Anayasası'nın 65. maddesi, hukukilik denetiminden çok, yerindelik denetimi yapılmasına kapı aralayan şekilde formüle edildiği, yargı organlarının ve özellikle Anayasa Mahkemesi'nin etkin bir denetim yapmasını güçleştirdiği için eleştirilmektedir. 2001 yılında yapılan değişiklikle maddenin yeniden formüle edilmiş biçimi, yargı denetiminin etkinliğini sağlamak açısından daha olumludur. Maddedeki değişikliğin hükmün sınırlayıcı işlevini, düzenleyici işleve dönüştürdüğü, böylece yeni hükmün, mali kaynakların tahsis edilmesindeki önceliği belirlemede Anayasa Mahkemesi'ne bir takdir alanı yarattığı ve devlete olumlu bir davranış ölçütü getirdiği ifade edilmektedir (Sağlam, 2010: 293). Ancak, uygulamada bu değişikliğin ardından,

Anayasa Mahkemesi'nin tavrında anlamlı bir değişiklik olmamıştır (Kaboğlu, 2010a: 45-46, 47, 55; Çağlar, 2009b: 270-271). Nitekim, Anayasa Mahkemesi, değişiklikten sonraki bir kararında, sağlık hizmetlerinin devlet tarafından belirlenen bir bedelinin olmasını, bu hizmetin Anayasa'nın öngördüğü düzeyde yerine getirilmesi için zorunlu görmüştür. Mahkeme, devlete verilen görevin Anayasa'nın 65. maddesinde belirtilen mali kaynakların yeterliliği ölçüsü ile sınırlı olduğunu vurgulamıştır (E.2005/52, K.2007/35, Karar Tarihi 03.04.2007).

Anayasa'da böyle bir hükmün bulunması, sosyal hakların gerçekleştirilmesini tümüyle siyasi iktidarların tercihine bırakmakta, yargı denetimini etkisizleştirmekte, sosyal hakların "hak" olmaktan kaynaklanan talep edilebilirliğini dışlamaktadır. Özellikle, sosyal hakların asgari düzeylerinin düzenlenmediği metinlerde bu sakınca daha da artmaktadır. Bu nedenle, 1982 Anayasası'nın 65. maddesi paralelinde, sosyal hakları etkisizleştiren (Sancar, 2004: 319) bir hükme yeni anayasada yer verilmesinin isabetli olmadığını düşünmekteyiz (Bakırcı, 2009: 365; Gören, 2006:133-135). Mutlaka bu yönde bir hüküm anayasada yer alacaksa, Türkiye'nin de taraf olduğu BM Çocuk Hakları Sözleşmesi'nin 4. maddesindeki hükümden yararlanılabilir. Anılan hükme göre "Taraf Devletler, bu Sözleşmede tanınan hakların uygulanması amacıyla gereken her türlü yasal, idari ve diğer önlemleri alırlar. Ekonomik, sosyal ve kültürel haklara ilişkin olarak, taraf Devletler eldeki kaynaklarını olabildiğince geniş tutarak, gerekirse uluslararası işbirliği çerçevesinde bu tür önlemleri alırlar". Belirtmek gerekir ki, 65. maddede yapılacak değişikliklerin ya da maddenin tümüyle kaldırılmasının hukuki bir sonuç doğurmayacağını, her durumda, devletin sosyal hakları mali kaynakları ölçüsünde yerine getireceğini savunan görüşler de bulunmaktadır (Gözler, 2001: 38).

Devletin ekonomik ve sosyal ödevlerinin sınırları, sosyal hakların dava edilebilirliği ile de yakından bağlantılıdır (Çağlar, 2009a: 169 vd.). 1982 Anayasası'nın 65. maddesinden hareketle, devletin olumlu edimini gerektiren program hükümlerin salt anayasada yer almalarının bireylere subjektif kamu hakkı vermediği ileri sürülmektedir (Gözler, 2011: 515-516; Özbudun, 1998: 111-112, Eroğlu, 1997: 273-274). Oysa, 1982 Anayasası'nın 11. maddesi dikkate alındığında, program hükümlerin hukuksal açıdan bağlayıcı olmadığını ileri sürmek güçtür. Sosyal haklarla ilgili anayasa hükümlerinin, sadece yasama organına yönelik siyasi nitelikte direktifler olduğu, bunların kişiler açısından dava hakkı doğurabilmesinin ancak yasama organının harekete geçmesinden sonra söz konusu olabileceğini savunmak, kabul edilebilir bir yaklaşım değildir (Gören, 2006: 133, Özdek, 2011: 22-23; Sabuncu, 1997: 115-116). Bu nedenle, farklı gerekçelerden hareketle, sosyal hakların dava edilebilir olduğunu savunmak mümkündür (Algan, 2007:146-153). Ayrıca, sosyal hakları düzenleyen uluslararası sözleşmelerin denetim organlarının ve ulusal mahkemelerin kararları, sosyal hakların dava edilebilirliği hususunda bazı kazanımlar sağlamıştır. Ancak, Türkiye uygulamasında Anayasa Mahkemesi, sosyal hakların bu yöndeki yorumundan kaçınmakta, soruna hak öznesi bireyler açısından değil, devletin yükümlülükleri açısından yaklaşmaktadır (E.1989/6, K.1989/42, Karar Tarihi 07.11.1989; Kaboğlu, 2010a: 45).

Anayasalarda sosyal hakların; program hükümler, yetki veren kurallar, sosyal devlet ilkesi, kurumsal güvenceler ve temel hak şeklinde düzenlemeler ya da anayasa başlangıcı şeklinde düzenleme, program kurallar olarak düzenleme, devletten olumlu edimde bulunulmasını isteme hakkı şeklinde düzenleme ve devlete hak ve yetki veren kurallar şeklinde sınıflandırıldıkları görülmektedir (Batum, 2010: 327-329).

İncelediğimiz tasarlarda ise 1982 Anayasası'nın 65. maddesi hükmünün ana hatları ile korunduğunu görmekteyiz. Ancak, bunlar içinde TÜSİAD 1992, TOBB 2000 ve ÖZBUDUN 2007 taslağında (md.50) “devletin sosyal ve ekonomik ödevlerinin sınırları” başlığıyla sosyal hakların sınırlanmasına vurgu yapılırken, TBB 2001 ve TBB 2007 taslaklarındaki 66. maddenin başlığı “devletin iktisadi ve sosyal ödevleri” şeklini almış ve devletin görevine vurgu yapılmıştır. Eğer bu yönde bir hükme yer verilecekse, TBB taslaklarındaki yaklaşımın benimsenmesi kanaatimizce daha uygun olacaktır. Esasen, sosyal ve ekonomik haklar alanında yaşanan uluslararası gelişmeler dikkate alındığında, “mazeret hükmü” niteliğinde bir hükme yeni anayasada yer vermek doğru bir yaklaşım olarak görülemez (Tarhanlı, 2008: 131).

E. Sosyal Haklar Kataloğu ve Yeni Sosyal Haklar

İncelediğimiz anayasa taslaklarında, büyük ölçüde 1982 Anayasası'nın sosyal haklar kataloğu esas alınmaktadır. Sosyal haklar kataloğu açısından, ÖZBUDUN 2007 taslağının, 1982 Anayasası'ndan da geri seviyede olduğu söylenebilir. Bu taslakta, 1982 Anayasası'nda yer alan devletin aile planlamasına ilişkin yükümlülüğü (md.41) kaldırılmış, tarım, hayvancılık ve bu üretim dallarında çalışanların korunması (md.45), konut hakkı (md.46), gençliğin korunması (md.58), sporun geliştirilmesi (md.59), yabancı ülkelerde çalışan Türk vatandaşları (md.62), sanatın ve sanatçının korunması (md.107), orman köylüsünün korunması (md.170) hükümlerine yer verilmemiştir. Burada sayılan 1982 Anayasası'nın hükümlerinden önemli bir bölümü, sosyal hak olarak değilse bile, program hükümler olarak devlete bazı yükümlülükler getirmekteydi. ÖZBUDUN 2007 taslağında, devlet bu anayasal yükümlülüklerden kurtulmakta, sayılan yükümlülükler siyasi iktidarın tercihine bırakılmaktadır. 1982 Anayasası'nın anılan hükümleri, ÖZBUDUN 2007 taslağında “çevrenin korunması ve milli servetlere ilişkin hükümler” başlığı ile özel bir kısımda düzenlenmiş ise de, sosyal haklar açısından bir geriye gidiş söz konusudur. Zira, bunlar sosyal hak kategorisinden çıkarılmakta, tümüyle devlete yönelik direktif hükümler halini almaktadır (Bakırcı, 2009: 364; İnceoğlu, 2008: 65). 1961 ve 1982 Anayasaları'nda “sosyal ve ekonomik haklar” kategorisinde sayılan çalışma, teşebbüs ve sözleşme özgürlüğü ise ÖZBUDUN 2007 taslağında, “kişisel haklar” arasında sayılmıştır (md.29). Bu yaklaşım tarzı, taslağın sosyal haklara bakış açısını ortaya koymasından önemli olduğu gibi, “ideolojisiz anayasa” söyleminin içinin boş olduğunu da ortaya koymaktadır (Tarhanlı, 2008: 126). Zira, temel hak ve özgürlüklerin anayasadaki yerleri, basit bir sıralama ya da sistematik sorunu olmaktan ziyade, anayasa koyucunun insan hakları yaklaşımı konusunda ipuçları vermektedir.

Sosyal haklar içinde bütün çalışanları ilgilendirdikleri ve sosyal hak mücadelesinin aracı oldukları için özel önem taşıyan sendikal haklar (DİSK, 2009: 45-46) açısından anayasa taslakları incelendiğinde; 1982 Anayasası döneminde yaşanan kısmi iyileştirmelerin genel olarak korunduğu gözlenmektedir. Ancak, ÖZBUDUN 2007 taslağının 48/1. maddesinde, 1982 Anayasası'nın 53/3. maddesine uygun olarak “aynı işyerinde aynı dönem için birden fazla toplu iş sözleşmesi yapılamaz” ifadesi yer almaktadır. ÖZBUDUN 2007 taslağının sendika kurma hakkını düzenleyen 47/1. maddesinde, “aynı zamanda ve aynı iş veya hizmet kolunda birden fazla sendikaya üye olunamaz” hükmü yer almış olup, benzer nitelikteki bir hüküm 2010 değişikliği ile 1982 Anayasası'nın md.51/son hükmünden çıkarılmıştır. ÖZBUDUN 2007 taslağındaki bu yasağın kabulü mümkün olmadığı gibi, Uluslararası Çalışma Örgütü'nün Türkiye'nin de tarafı olduğu 87 ve 98 sayılı Sözleşmelerine aykırı niteliktedir

(Bakırcı, 2009: 373). Aynı taslağın 48. maddesinde, 1982 Anayasası'nın 53/1 maddesine uygun biçimde, toplu iş sözleşmesi hakkı, sosyal koruma amacına bağlı olmaktan arındırılıp, düzenleme ilkesi ön plana çıkarılmıştır. TBB 2007 taslağının 60. maddesinde ise 1961 Anayasası'ndaki düzenlemeye paralel biçimde, koruma amacını ön plana alan bir ifade tercih edilmiştir. TBB 2007 taslağındaki bu düzenleme biçiminin toplu iş sözleşmesi hakkının niteliğine daha uygun düştüğü söylenebilir. ÖZBUDUN 2007 taslağında (md.48/1) toplu sözleşme hakkının sadece işçiler açısından tanındığı da dikkat çekmektedir. 1982 Anayasası'nın 53. maddesinde 2010 yılında yapılan değişiklikle memurlar ve diğer kamu görevlilerine tanınan toplu sözleşme hakkı, ÖZBUDUN 2007 taslağında bu çalışanlardan esirgenmektedir. TBB 2001 ve 2007 taslakları ise bu hakkı tüm çalışanlara tanımakta, işçi niteliği taşımayan kamu görevlileri açısından toplu sözleşme hakkı ile ilgili düzenlemeyi, anayasal güvenceye yer vererek, kanun koyucuya bırakmaktadır (md.60). Grev hakkı da ÖZBUDUN 2007 taslağının 48. maddesinde sadece işçilere tanınmakta ve bu hakkın hangi nedenlerle sınırlanabileceğine yer verilmektedir. Oysa, TÜSİAD 1992, TOBB 2000 (md.54), TBB 2001 ve 2007 (md.61) taslaklarında grev hakkı sadece “işçiler” için değil, “çalışanlar” için ifade edilmekte, işçi niteliği taşımayan kamu görevlileri açısından bu hakkın düzenlenmesi, anayasal güvenceye yer verilerek, kanun koyucuya bırakılmaktadır. Böylece, ÖZBUDUN 2007 taslağı dışındaki-lerin, grev hakkının öznesini genişlettikleri ifade edilebilir.

“Yeni” anayasa hazırlıkları sürecinde, çağdaş gelişmeleri ve taraf olduğumuz ESKHS ve ASS başta olmak üzere, uluslararası sözleşmeleri dikkate alan yeni sosyal hakların anayasa metninde yer alması da önem taşımaktadır. 2004 yılında yapılan bir çalışmada, 72 farklı ekonomik, sosyal ve kültürel hakkın varlığından söz edilmektedir (Öndül, 2008: 86). Bu konuda 1982 Anayasası'nın listesi ile sınırlı kalmak, ülkenin geleceğini düzenlemesi beklenen anayasanın daha doğumunda çağın gerisinde kalması anlamına gelecektir. ÖZBUDUN 2007 taslağında, ekonomik ve sosyal hak olarak sadece 8 hakka yer verilmesi düşündürücüdür (Öndül, 2008: 86). Anılan taslakta, sosyal haklar açısından özel bir önem taşıyan ve sosyal devlete pozitif bir yükümlülük getiren “kişinin maddi ve manevi varlığını geliştirme hakkı”na dahi yer verilmemiş, çağdaş insan hakları belgelerinde “elverişli konut hakkı” (Çağlar, 2010b: 50-51) söz konusu edilmekte iken, taslakta “konut hakkı” olarak dahi yer almamıştır (Azrak, 2008: 120,121). Oysa, AİHM 24.11.1986 tarihli *Gillov v. U.K.* kararında konut hakkını, yaşam hakkı, ailenin korunması, insan onuru ve mülkiyet hakkı ile bağlantılı bir biçimde ele almaktadır. Bu karar, kamu otoritelerine olumlu edim yükümlülüğü getiren ve bireylere devletten talepte bulunma hakkı sağlayan bir yaklaşımın da altını çizmektedir (Azrak: 2008, 122).

1982 Anayasası'nda mevcut olmadığı halde, incelenen anayasa taslaklarında “demokratik yurttaş girişimleri”, “insanlığın ortak mirasına saygı”, “barış hakkı”, “gelişme hakkı”, “savunma mesleği ve barolar”, “diğer uzman ve özerk kuruluşlar”, “kültür ve sanat yüksek kurumu”, “katılma hakkı”, “yeterli besin ve temiz suya ulaşma hakkı” başlıklarında yeni haklara yer verilmektedir. (Şahin, 2010: 48-61). Taslaklarda yer alan bu yeni haklar listesinde, sosyal haklar olarak sıralananlar da mevcuttur. Özellikle, yeni bir hak olarak “yeterli besin ve temiz suya ulaşma hakkı”na yer veren TBB 2007 taslağının 67. maddesinin altı çizilmelidir. 19 Ocak 2000 tarihli Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi tavsiye kararında da sözü geçen bu hak, küresel çevre ve ekonomik sorunların yarattığı sakinclardan korunmak için büyük bir

önem taşımaktadır. DİSK 2009 Anayasa Raporu'nda da “sosyal, ekonomik ve kültürel haklar” başlığı altında çağdaş gelişmeleri yansıtan oldukça geniş bir sosyal haklar listesine yer verildiği görülmektedir (DİSK, 2009: 53-54). Aynı çalışmada, “çevre, gelişme ve barış hakları” başlığı altında bir haklar listesine ve düzenleme ilkelerine de yer verilmektedir. Anılan listede, “çevre hakkı” (su hakkı ve çevre hakkının farklı boyutları), “çevresel bilgilendirme hakkı”, “katılım hakkı”, “başvuru hakkı”, “barış hakkı”, “sürdürülebilir gelişme hakkı”, “insanlığın ortak mirasına saygı hakkı” yer bulurken, düzenleme ilkelerinde de “toprak mülkiyet / yerleşme özgürlüğü”, “tarım topraklarının korunması”, “ormanların korunması”, “doğal kaynaklar ve varlıklar”, “kıyıları” ve “planlama” başlıkları bulunmaktadır (DİSK, 2009: 54-57).

Bu bağlamda, yukarıda sayılan yeni sosyal hak kategorilerine, “kadın hakları”, “engellilerin hakları”, “yaşlıların hakları”, “eşcinsel hakları” gibi hükümlerin ilave edilmesi düşünülebilir. Böylece, hem bunların birer hak olarak kabul edildiği vurgulanmış olacak, hem de bağımsız bir maddede yer almakla bu haklar üzerindeki vurgu artırılmış olacaktır. Şüphesiz, bu vurgunun belirginleşmesi, hakların içeriğinin de yeniden ele alınması ile mümkün hale gelecektir. Buna örnek olarak, 1982 Anayasası'nda bağımsız bir maddede yer almayan çocuk hakları ile ilgili hükmü (md.41/3) ve hak olarak formüle edilmeyen “tüketicilerin korunması” (md.172) hükmünü göstermek mümkündür. ÖZBUDUN 2007 taslağının 44. maddesinde, çocuk hakları bağımsız bir hüküm olarak yer alırken, TBB 2007 taslağının 55/3. maddesinde bu hak, “ailenin korunması” başlığı altında yer almıştır. ÖZBUDUN 2007 taslağındaki çocuk hakları maddesi, AB Temel Haklar Şartı'nın 24. maddesi ile paralel bir hükme yer vermektedir. Ancak, Çocuk Hakları Sözleşmesi'nde devletin yükümlülüklerine yapılan güçlü vurgu, bu maddede yer almamıştır. Ayrıca, bu hükümde çocukların ekonomik sömürüye karşı korunmasına ilişkin bir düzenleme bulunmaması da eleştirilebilir (Bakırcı, 2009: 368). ÖZBUDUN 2007 taslağındaki çocuk hakları ile ilgili madde, devlete hiçbir yükümlülük getirmeyen, çocuk ile aile ilişkisini düzenlemeyen, yetersiz bir hüküm olarak görülmektedir (Tuncel, 2008: 88-89). TBB 2007 (md.63) ve ÖZBUDUN 2007 (md.49) taslaklarında, sosyal güvenlik açısından özel olarak korunması gerekenlerin tek bir maddede toplanması da eleştiriye açıktır. Özellikle, kadınlar, engelliler ve yaşlılar için ayrı düzenleme yapılması, bunların haklarına verilen önemi vurgulayıcı olacaktır (Bakırcı, 2009: 367).

SONUÇ

1982 Anayasası'nda yapılan birçok değişikliğe rağmen, sosyal hakların anayasal statüsü ile ilgili önemli sorunlar bulunmaktadır. İncelenen anayasa taslaklarının ise sosyal hakları genel olarak 1982 Anayasası'ndan hareketle düzenlemeye çalışan, “yeni anayasa” beklentilerini karşılamaktan uzak metinler olduğu görülmektedir. Yine de, yakın tarihte hazırlanan anayasa taslaklarının, sosyal haklar alanındaki gelişmelere daha duyarlı oldukları söylenebilir. Özellikle, TBB tarafından 2001 yılında hazırlanan taslak, bunun 2007 tarihli revize edilmiş hali ve DİSK öncülünde 2009 yılında hazırlanan Anayasa Raporu, yeni anayasa tartışmalarında sosyal hakların düzenlenmesinde dikkate alınmaya değer niteliktedir. Buna karşılık, AKP'nin isteği üzerine hazırlanan ÖZBUDUN 2007 taslağı, sosyal haklar açısından yaşanan gelişmeleri yansıtmaktan uzak, yer yer 1982 Anayasası'ndan da geri bir metindir.

Kısa süre önce CHP tarafından kamuoyuna açıklanan “CHP'nin Yeni Anayasa'ya Dair Görüşleri” başlıklı metinde sosyal hakların anayasal güvenceye kavuşturulması hedefine;

TÜSİAD tarafından kamuoyuna açıklanan “Çağdaş Bir Anayasanın Önkoşul, İlke ve Kurumları-TÜSİAD Anayasa Platformu Belgesi” başlıklı metinde de eşitlik ilkesinin özellikle kadınlar açısından yaşama geçirilmesi hedefine vurgu yapılması, yeni anayasa arayışlarında sosyal haklar açısından umutlanmamıza yol açan gelişmelerdir. TÜSİAD tarafından kamuoyuna açıklanan “Yeni Anayasa Yuvarlak Masa Toplantıları Dizisi: Yeni Anayasanın Beş Temel Boyutu” başlıklı çalışmada da eşitlik ilkesine ve ayrımcılık yasasına özel bir önem verilmekte, “kültürel hakların” ayrı bir başlıkta ele alınması gerektiği ifade edilmektedir (TÜSİAD, 2011: 17,19).

Sosyal haklar alanındaki gelişmelerin yeni anayasada vücut bulması halinde, giderek sosyal devletten uzaklaşarak “sosyal yardım devleti” halini alan ve sosyal hakları, iktidara bağımlı insanlar yaratmanın aracı olarak gören uygulamalar (İnsel, 2007: 83; Özbek, 2007: 90-91), sosyal devletin gerekleri ile uyumlu hale gelebilecektir.

Ancak, sosyal hakların korunup geliştirilmesinin sadece bir hukuk sorunu olmayıp, (Bahçeci, 2010: 209-210) daha ziyade bir siyasi irade sorunu olduğu da unutulmamalıdır. Bu nedenle, sosyal hakların gerçek savunucuları olan sivil toplum örgütleri ve özellikle sendikalar güçlenmedikçe, yeni anayasada etkili bir sosyal haklar rejimi beklemek, fazla iyimser bir yaklaşım olacaktır.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- Akıllıoğlu, Tekin (2010), *İnsan Hakları: Kavram, Kaynaklar ve Koruma Sistemleri*, İmaj Yayınları, Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, Ankara.
- Algan, Bülent (2007), *Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların Korunması*, Seçkin Yayınları, Ankara.
- Batum, Süheyl (2010), *99 Soruda Neden ve Nasıl Çağdaş Bir Anayasa*, 2. Baskı, On İki Levha Yayınları, İstanbul.
- Bulut, Nihat (2009), *Sanayi Devriminden Küreselleşmeye Sosyal Haklar*, On İki Levha Yayınları, İstanbul.
- Çağlar, Selda (2009a), *Uluslararası Hukuk ve Türk Hukuk Sisteminde Engellilerin Eğitim Hakkı ve Devlet Yükümlülükleri*, Beta Yayınevi, İstanbul.
- Donnelly, Jack (1995), *Teoride ve Uygulamada Evrensel İnsan Hakları* (Çev. Mustafa Erdoğan-Levent Korkut), Yetkin Yayınları, Ankara.
- Eren, Abdurrahman (2007), *Türkiye'de İnsan Haklarının Korunması-Uluslararası Koruma Mekanizmaları ve Ulusal İnsan Hakları Kurumlarının Rolü*, Turhan Kitabevi, Ankara.
- Eroğul, Cem (1997), *Anatüze Giriş (Anayasa Hukukuna Giriş)*, 5. Bası, İmaj Yayınları, Ankara.

- Gören, Zafer (1999), *Anayasa ve Sorumluluk*, Cilt II, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayını, İzmir.
- Gören, Zafer (2006), *Anayasa Hukuku*, Seçkin Yayınları, Ankara.
- Gözler, Kemal (2001), *Anayasa Değişikliği Gerekli Mi? 1982 Anayasası İçin Bir Savunma*, Ekin Kitabevi, Bursa.
- Gözler, Kemal (2010), *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*, 9. Baskı, Ekin Kitabevi, Bursa.
- Gözler, Kemal (2011), *Anayasa Hukukunun Genel Teorisi*, Cilt II, Ekin Kitabevi, Bursa.
- Kaboğlu, İbrahim (2002), *Özgürlükler Hukuku*, 6. Baskı, İmge Yayınları, Ankara.
- Kaboğlu, İbrahim (2010b), *Anayasa Hukuku Dersleri (Genel Esaslar)*, Legal Yayınları, İstanbul.
- Kalabalık, Halil (2009), *İnsan Hakları Hukuku*, Seçkin Yayınları, Ankara.
- Özbudun, Ergun (1998), *Türk Anayasa Hukuku*, 5. Baskı, Yetkin Yayınları, Ankara.
- Reisoğlu, Safa (2001), *Uluslararası Boyutlarıyla İnsan Hakları*, Beta Yayınları, İstanbul.
- Sabuncu, Yavuz (1997), *Anayasaya Giriş*, 5. Baskı, Ankara.
- Şahin, Adil (2010), *Türkiye’de Anayasalarda ve Anayasa Talaklarında İnsan Hakları*, Yetkin Yayınları, Ankara.
- Tanör, Bülent-Yüzbaşıoğlu, Necmi (2011), *1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku*, 10. Baskı, Beta Yayını, İstanbul.
- Tiryaki, Refik (2008), *Ekonomik Özgürlükler ve Anayasa*, Yetkin Yayınları, Ankara.
- Uyar, Lema (2006), *Birleşmiş Milletler’de İnsan Hakları Yorumları-İnsan Hakları Komitesi ve Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi, 1981-2006*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını, İstanbul.
- Yazıcı, Serap (2009), *Yeni Bir Anayasa Hazırlığı ve Türkiye-Seçkinlikten Toplum Sözleşmesine*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını, İstanbul.
- Özgürlükçü, Eşitlikçi, Demokratik ve Sosyal Bir Anayasa İçin Temel İlkeler (Anayasa Raporu)*, (2009), DİSK Yayınları No: 57, Ankara.
- TBMM Başkanlığına Bazı Kurum ve Kuruluşlarca Verilmiş ve Ayrıca TBMM’deki Siyasi Partilerin Anayasa Değişikliğine İlişkin Hazırlık Çalışmaları ve Taslak Metinler*, (1993), TBMM Başkanlığı, Ankara.
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Önerisi* (2000), Anayasa 2000, TOBB, Yayın No: Genel 357, BÖM 58, Afşaroğlu Matbaası, Ankara.

- Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Önerisi (Gerekçeli)* (2002), TBB Yayın No: 14, Şen Matbaa, 3. Baskı, Ankara.
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Önerisi (Geliştirilmiş ve Gerekçeli Yeni Metin)*, (2007), 2. Baskı, TBB Yayın No: 131, Kanunlar Dizisi: 4, Şen Matbaa, Ankara.
- Yeni Anayasa Yuvarlak Masa Toplantıları Dizisi: Yeni Anayasanın Beş Temel Boyutu*, (2011), TÜSİAD Yayını, İstanbul.

Makaleler

- Algan, Bülent (2011), “Sosyal Devlet Düşerken: Bazı Yanılgılar ve Göz Ardı Edilen Gerçekler”, Kamu Hukukçuları Platformu’nun KKTC Yakın Doğu Üniversitesinde 19-21 Mayıs 2011 tarihlerinde düzenlediği *Küreselleşen Dünyada Anayasal Demokrasi* konulu toplantıda sunulan bildiri.
- Azrak, Ülkü (2008), *Nasıl Bir Anayasa İstiyoruz* içinde, Siyah Beyaz Basım, İstanbul, s.119-125.
- Bahçeci, Barış (2004), “2001 Anayasa Değişikliklerinin Sosyal Hakların Sınırlandırılma Rejimine Etkisi”, *Bülent Tanör Armağanı*, Legal Yayını, İstanbul, s.175-204.
- Bahçeci, Barış (2010), “Sosyal Haklara Bakışımız Üzerine Bir Eleştiri”, *Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2010/1, İstanbul, s.207-210.
- Bakırcı, Kadriye (2009), “1961 ve 1982 Anayasalarında ve 2007 Tarihli Anayasa Önerisi’nde Sosyal Haklar”, *Prof. Dr. Yılmaz Aliefendioğlu’na Armağan*, Yetkin Yayınları, Ankara, s.355-378.
- Balkır, Zehra Gönül (2009), “Küreselleşmenin Ekonomik Özgürlüklere Yansıması: Sosyal Hakların Daraltılması”, *Uluslararası Sosyal Haklar Sempozyumu-Bildiriler*, Belediye-İş Sendikası Yayını, Ankara, s.234-243.
- Çağlar, Selda (2008), “BM Ekonomik Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi’nde Denetimin Etkinliğini Geliştirme Çabaları”, *Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Üniversitemizin ve Fakültemizin 10. Yıl Kuruluş Armağanı, İstanbul, s.49-72.
- Çağlar, Selda (2009b), “Ekonomik Sosyal ve Kültürel Hakların Korunmasında Yargı Kurumlarının Rolü”, *Uluslararası Sosyal Haklar Sempozyumu-Bildiririler*, Belediye-İş Sendikası Yayını, Ankara, s.267-273.
- Çağlar, Selda (2010a), “Küreselleşme Sürecinde Sosyal Hakları Yeniden Düşünmek”, *Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2010/1, İstanbul, s.211-226.
- Çağlar, Selda (2010b), “Avrupalı Romanların Hak Arayışları: Ayrımcılığa Karşı Hukuksal Mücadele”, *Disiplinlerarası Yaklaşımla İnsan Hakları*, Beta Yayınları, İstanbul, s.33-112.
- Çelik, Aziz (2007), *Yeni Bir Anayasada İnsan Haklarına Yeni Bir Bakış* içinde, Heinrich Böll Stiftung

Derneği, İstanbul, s.84-88.

Çelik, Aziz (2010), “Sendikal Haklar: Uluslararası Çalışma Hukuku ve Türkiye’nin Uyumsuzluğu”, *Disiplinlerarası Yaklaşımla İnsan Hakları*, Beta Yayınları, İstanbul, s.255-331.

Gülmez, Mesut (2009), “İnsan Hakları Olarak Sosyal Haklar ve Sosyal Haksızlıklar”, *Uluslararası Sosyal Haklar Sempozyumu-Bildiriler*, Belediye-İş Sendikası Yayını, Ankara, s.3-17.

İnsel, Ahmet (2007), *Yeni Bir Anayasada İnsan Haklarına Yeni Bir Bakış* içinde, Heinrich Böll Stiftung Derneği, İstanbul, s.79-84.

İnceoğlu, Sibel (2008), *Nasıl Bir Anayasa İstiyoruz* içinde, Siyah Beyaz Basım, İstanbul, s.65-71.

Kaboğlu, İbrahim (2008), *Nasıl Bir Anayasa İstiyoruz* içinde, Siyah Beyaz Basım, İstanbul, s.58-65.

Kaboğlu, İbrahim (2010a), *Sosyal Haklar Ulusal Sempozyumu II- Bildiriler* içinde, Petrol-İş Yayını-113, İstanbul, s.43-60.

Öndül, Hüsnü (2008), *Nasıl Bir Anayasa İstiyoruz* içinde, Siyah Beyaz Basım, İstanbul, s.85-87.

Özbek, Nadir (2007), *Yeni Bir Anayasada İnsan Haklarına Yeni Bir Bakış* içinde, Heinrich Böll Stiftung Derneği, İstanbul, s.89-91.

Özbudun, Ergun-Arslan Zühtü-Atar, Yavuz-Erdem, Fazıl Hüsnü-Köker, Levent-Yazıcı, Serap (2007), “Türkiye Cumhuriyeti Anayasası Önerisi”, *Legal Hukuk Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 58, s.3177-3272.

Özdek, Yasemin (2011), “Sosyal Devletin Yükselişi ve Düşüşü”, Kamu Hukukçuları Platformu’nun KKTC Yakın Doğu Üniversitesinde 19-21 Mayıs 2011 tarihlerinde düzenlediği *Küreselleşen Dünyada Anayasal Demokrasi* konulu toplantıda sunulan bildiri.

Sağlam, Fazıl (2010), “Küresel Bunalımda Sosyal Devlet ve Sosyal Haklar”, *Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2010/1, İstanbul, s.291-294.

Sancar, Mithat (2004), “Hukukun Oluşturulmasında İnsan Haklarının Rolü ya da İnsan Hakları ile Pozitif Hukuk Arasındaki İlişki”, *Elli Yıllık Deneyimlerin Işığında Türkiye’de ve Dünyada İnsan Hakları*, 2. Baskı, H.Ü. İnsan Hakları ve Felsefesi Uygulama ve Araştırma Merkezi, Ankara, s.305-326.

Tarhanlı, Turgut (2008), *Nasıl Bir Anayasa İstiyoruz* içinde, Siyah Beyaz Basım, İstanbul, s.125-131.

Tuncel, Aynur (2008), *Nasıl Bir Anayasa İstiyoruz* içinde, Siyah Beyaz Basım, İstanbul, s.87-90.

Uygun, Oktay (2008), “İnsan Hakları Açısından Yeni Anayasa Çalışmaları”, *Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Üniversitemizin ve Fakültemizin 10. Yıl Kuruluş Armağanı, İstanbul, s.323-352.

Web Pages

http://www.anayasa.gov.tr/index.php?l=manage_karar&ref=show&action=karar&id=2524&content=

http://www.anayasa.gov.tr/index.php?l=manage_karar&ref=show&action=karar&id=885&content=

<http://www.chp.org.tr/wp-content/uploads/21yuzyilinanayasasi-basinbulteni.pdf>

http://www.disk.org.tr/content_images/DiSKanayasa.pdf

http://www.haber7.com/haberphp?haber_id=268304

http://www.tusiad.org/___rsc/shared/file/2007-12-07-YeniAnayasaTemelIlkeler.pdf

http://www.tusiad.org/___rsc/shared/file/YENI-ANAYASA-YUVARLAK-MASA.pdf